

Хотамов Алишер Хотамжон ўғли.

Тошкент давлат иқтисодийёт университети таянч докторанти

ТЎҚИМАЧИЛИК ВА ТИКУВ-ТРИКОТАЖ САНОАТИ КОРХОНАЛАРИДА ТАЙЁР МАҲСУЛОТЛАР ҲИСОБИ, ИЧКИ НАЗОРАТ ВА ИЧКИ АУДИТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Ушбу мақолада тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичлари тавсифи, тайёр маҳсулотлар, ишлар, хизматларни ҳисобга олиш учун ҳужжатларни дастлабки қайта ишлашнинг умумий тавсифи, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар тадқиқ қилинди. Бундан ташқари, саноат корхоналарида ички назорат ва ички аудитни тизимли ташкил қилиш, натижада самарали бошқарув жараёнини шакллантириш бўйича хулосалар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати, тайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар ҳисоби, бухгалтерия ҳисоби, таннарх, харажатлар моддалари, ҳисобга олиш ҳужжатлари, ички назорат, ички аудит.

IMPROVING THE ACCOUNTING, INTERNAL CONTROL AND INTERNAL AUDIT OF FINISHED PRODUCTS AT TEXTILE AND KNITTING INDUSTRY ENTERPRISES

Abstract. In this article, the description of the indicators of production and sales volume in textile and knitting industry enterprises, the general description of the preliminary processing of documents for accounting for finished products, works, services, and the main tasks that must be solved within the analysis of product production and sales were studied. In addition, conclusions were drawn up on the systematic organization of internal control and internal audit in industrial enterprises, as a result, on the formation of an effective management process.

Key words: textile and knitting industry, finished products, accounting for finished products, accounting, cost, cost items, accounting documents, internal control, internal audit.

Кириш

Ўзбекистонда амалга оширилаётган жадал иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида енгил саноат корхоналари иқтисодий салоҳиятини ошириш механизмларини такомиллаштириш, жумладан, корхоналар иқтисодий салоҳияти даражасини доимий мониторинг қилиб бориш, дебитор қарздорлик айланишини тезлаштириш ва корхоналарни модернизация қилиш стратегиясини ишлаб чиқиш масаласини ҳал этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли фармони билан “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”даги Тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш, хусусий секторнинг Ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш 29-мақсадида белгиланган [1].

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясининг асосий йўналишлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 12 февралдаги «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4186-сонли қарори [2], «Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2019 йил 16 сентябрьдаги ПҚ-4453 сонли қарорлари [3] ва 2020 йил 5 майдаги «Тўқимачилик ва

тикув-трикотаж саноатини қўллаб-қувватлашга доир кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПФ-5989 сонли фармонларига [4] мувофиқ 2022-2026 йилларда Ўзбекистоннинг тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда Ўзбекистон тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати етакчи ва жадал ривожланиб бораётган тармоқлардан бири ҳисобланади. Тўқимачилик соҳасини ривожлантиришдаги яққол прогрессга қарамасдан, мамлакатнинг иқтисодий ўсишида унинг ҳиссаси мавжуд бўлган салоҳиятдан анча пастлигини таъкидлаш жоиз. Соҳада ҳали-хануз тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатининг жадал ривожланишига тўсқинлик қилувчи бир қатор тизимли муаммолар мавжуд. Хусусан, мавжуд бўлган тўқимачилик хом-ашёсидан юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр турдаги маҳсулотларга рентабелли ишлов бериш ва ишлаб чиқариш учун барча имкониятларга эга, бироқ Европа Иттифоқи мамлакатлари бозорларига, логистика тизимининг оғирлиги, халқаро молия манбаларига етишишнинг қийинлиги, ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларида бошқаришни рақамлаштириш даражасининг пастлиги, малакали бошқарув ходимларининг тақчиллиги ва натижада, миллий тўқимачилик маҳсулотларининг паст рақобатбардошлиги шулар жумласидандир. Шунга қарамасдан тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати жаҳон бозоридаги йирик тўқимачилик давлатлари Хитой, Бангладеш, Вьетнам, Туркия ва бошқа бир қатор ишлаб чиқарувчи давлатлар билан рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш майдонида юқори натижаларга эришмоқда.

Кейинги беш йилликда тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш, ишлаб чиқаришни самарадорлиги ошириш ва диверсификация қилиш, янги ишлаб чиқариш комплексларини ташкил этиш, маҳаллийлаштиришни чуқурлаштириш, аҳолининг халқаро стандартларга жавоб берувчи тўқимачилик маҳсулотига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қамраб олиш, экспортбоп маҳсулотлар таркибини сезиларли равишда ошириш, янги ишлаб чиқариш мажмуаларини яратиш мақсадида куйидаги йўналишларни йўл ҳаритасига киритган:

- пахта толасининг жами ишлаб чиқарилаётган ҳажмига тўлиқ ва чуқур ишлов берилишини таъминлаш учун ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш;

- тармоқнинг ўрта босқичини жадал ривожлантириш учун тайёрлаб қўйилган ярим маҳсулотлар захирасини яратиш (тикув, тўқимачилик ва бўяш-ишлов бериш ишлаб чиқариши);

- саноат ишлаб чиқариши ҳажмларини 3,1 баравар, тайёр газламалар чиқишини — 4,5 баравар, тўқимачилик матосини — 3,6 баравар, тикув-трикотаж маҳсулотларни — 2,3 баравар, пайпоқ маҳсулотларини — 1,6 баравар ошириш;

- инновацион ва дизайнерлик ишланмаларнинг ишончли базасини яратиш, маҳаллий тўқимачилик маҳсулотлари ва брендларини ташқи бозорларга, шу жумладан ривожланган логистика инфратузилмаси ва электрон савдо майдончаларидан фойдаланган ҳолда кенг миқёсда чиқишини таъминлаш, тармоқ учун малакали кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш;

- экспорт ҳажмини 7,6 млрд. АҚШ долларига етказиш, юқори қўшимча қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳисобига ва уларни Европа Иттифоқи давлатларига GSP+ савдо тизими орқали етказиш ҳисобига 4,0 баравар ошириш;

- халқаро стандартларга жавоб берувчи кенг номенклатурадаги юқори технологик, рақобатбардош маҳсулотларни ташқи бозорларга чиқишини таъминлаш.

- ушбу стратегияда кўзда тутилган тадбирларни молиялаштиришда манбалар халқаро молия институтлари ва хорижий давлатларнинг молия ташкилотлари томонидан тақдим этилган кредит ва грантлар, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредитлари, бошқа қонун билан тақиқланмаган манбалар ҳисобидан амалга оширилади.

Олдинга қўйилган мақсадга эришиш куйидаги асосий вазифаларни ечиш ҳисобига таъминланади:

- моддий-техника базасининг рақобатбардошлик даражасини ошириш;

- корхоналарнинг инновацион фаолиятининг фаоллашишини таъминловчи ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва модернизациялаш, етакчи технологияларни жорий этиш ҳамда янги юқори унумдор ишлаб чиқаришларни яратиш асосида моддий-техник базанинг рақобатдошлик даражасини ошириш, импорт маҳсулотларининг ўрнини босиш, тармоқнинг хорижий мамлакатлардан техник ва товар тобелигини камайтириш;

- ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини, меҳнат унумдорлигининг сезиларли ўсишини, технологик жараёнлар ва маҳсулотларнинг иқтисодий хавфсизлигини, ресурслар тежамкорлигини, ишлаб чиқариш маданияти ўсишини таъминлаш;

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, соҳани келажакда жадал ривожлантиришда, яъни маҳаллий ва тўқимачилик хом ашёлари ҳисобига “хом ашё – тўқимачилик ярим маҳсулотлари – тайёр маҳсулотлар” чизмасида, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ҳисобига ишлаб чиқаришни самарадорлиги ошириш ва диверсификация қилиш, янги ишлаб чиқариш комплексларини ташкил этиш, маҳаллийлаштиришни чуқурлаштириш, илмий-технологик базасини ривожлантириш, шунингдек аҳолининг халқаро стандартларга жавоб берувчи тўқимачилик маҳсулотига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қониқтиришга йўналтирилган инновацион ва дизайнерлик ишланмаларни жорий этиш, тармоқнинг экспорт таркибини сезиларли равишда ошириш, импорт ҳажмини камайтириш, янги ишлаб чиқариш мажмуаларини яратиш учун соҳада илмий тадқиқотлар ўтказиш эҳтиёжинини оширади.

Адабиётлар таҳлили

Енгил саноати корхоналарида тайёр маҳсулотлар ҳисобини такомиллаштириш мавзусида бир қанча олимлар илмий изланишлар олиб борган ва қуйидаги мулоҳазалар шаклланган.

Тайёр маҳсулот - ишлаб чиқариш жараёнининг якуний натижаси, қайта ишлаш (йиғиш) йўли билан яқунланган, техник ва сифат кўрсаткичлари шартнома шартларига ёки белгиланган ҳолларда бошқа қонун ҳужжатлар талабларига жавоб берадиган ташкилотнинг сотиш учун мўлжалланган инвентарларининг бир қисми [5]. Тайёр маҳсулот балансида ҳақиқий ёки стандарт (режалаштирилган) ишлаб чиқариш таннархида, шу жумладан ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалар, хом-ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ёки тўғридан-тўғри харажатлар моддалари бўйича акс эттирилади [6].

Бухгалтерия ҳисобида тайёр маҳсулотлар (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) қуйидаги вариантлардан бири бўйича баҳоланиши мумкин:

Маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархига кўра, мос равишда уни ишлаб чиқариш учун барча харажатлар йиғиндисига тенг. Ушбу баҳолаш усули нисбатан камдан-кам қўлланилади, асосан йирик ноёб ускуналар ва транспорт воситаларини ишлаб чиқарадиган алоҳида ишлаб чиқариш корхоналарида фойдаланилади. Шу билан бирга, ҳисобланаётган объектлар баъзан бўғинларга ва катта структуравий элементларга бўлинади. Натижада, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи унинг алоҳида таркибий қисмларининг харажатлари йиғиндисидан иборат бўлади. Ушбу баҳолаш усулининг камчиликлари объектдаги барча ишлар тугагунига қадар ва ҳисобот ойининг охиригача таннархни ҳисоблашда ноаниқликлар келтириб чиқаришидир [7].

Режалаштирилган (норматив) ишлаб чиқариш таннархи бўйича. Шу билан бирга, ҳисобот ойи учун ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий таннархининг режалаштирилган (норматив) таннархдан четланишлари аниқланади ва алоҳида ҳисобга олинади. Ушбу баҳолашнинг ижобий томони унинг жорий ҳисоб, режалаштириш ва ҳисоботдаги бирлигидир. Бирок, агар режалаштирилган (норматив) таннарх йил давомида тез-тез ўзгариб турса, тайёр маҳсулот баланси сметасини аниқлаштириш учун машаққатли ишларни амалга оширишни талаб қилади [8].

Чегирмали нархларда. Бунда ҳақиқий таннарх ва бухгалтерия баҳоси ўртасидаги фарқ

алоҳида ҳисобга олинади. Яқин вақтгача тайёр маҳсулотларни баҳолашнинг ушбу варианты энг кенг тарқалган эди. Унинг афзаллиги жорий ҳисоб ва ҳисоботда маҳсулот баҳоларини солиштириш қобилиятида намоён бўлади, бу товар ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри аниқлашни назорат қилиш учун муҳимдир. Бухгалтерия нархларини қўллашда ой охирида маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг уларнинг қийматидан бухгалтерия баҳосидаги оғишларини ҳисоблаш керак, бу оғиш жўнатилган (сотилган) маҳсулотларга ва уларнинг омборлардаги қолдиқларига тақсимланади. Бунинг учун маҳсулотнинг ҳақиқий таннархининг чегирмали нархларда унинг қийматидан четланишларининг ўртача оғирликдаги фоизидан фойдаланган ҳолда маҳсус ҳисоб-китоб қилинади [9].

Сотиш вақтида (тартибга солинадиган ёки эркин, бозор) нархлар ва тарифлар (қўшилган қиймат солиғисиз) да. Баҳолашнинг бу тури ҳозирда кенг тарқалган. У тугалланган буюртмалар, маҳсулотлар ва ишларни ҳисобга олиш учун ишлатилади, уларнинг ҳисоб-китоб нархи олдиндан тузилган ва мижоз билан келишилган харажатлар сметасига асосланади, яъни ҳисоб-китоблар учун олдиндан келишилган индивидуал нархлардан фойдаланилганда ёки маҳсулотлар барқарор бозор нархларида етказиб берилганда кенг қўлланилади [10].

Тўғридан-тўғри арзонлаштирилган харажатлар моддалари бўйича. Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олишда чегирмали нархлар ва режали (норматив) таннархдан фойдаланганда чегирмали нархларда товар ишлаб чиқаришни баҳолашда унинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархидан четланишларни ҳисоблаш зарурияти туғилади. Бу жорий бухгалтерия ҳисобидаги баҳолаш туридан қатъий назар, пировард натижада сотиш тартибида жўнатилган ва чиқарилган маҳсулотларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) ҳақиқий таннархини, шунингдек, жорий ойнинг охиригача омборлардаги тайёр маҳсулот қолдиғини аниқлаш имконини беради [11].

Оғиш фоизи ой бошидаги қолган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи ва маълум ойда ишлаб чиқаришдан чиқарилган маҳсулотларнинг чегирмали нархларда бир хил ҳажмдаги маҳсулот таннархига нисбати сифатида ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, тайёр маҳсулотлар айланма маблағлар таркибига киради ва шунинг учун маҳсулот ишлаб чиқариш учун барча харажатлар йиғиндисига тенг бўлган ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича балансда ҳисобга олиниши керак:

- моддий харажатлар (ишлаб чиқаришда ишлатиладиган хом ашё ва материаллар);
- ишлаб чиқариш ускунасининг амортизацияси;
- ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи, иш ҳақи учун ижтимоий солиқ;
- тайёр маҳсулотга тегишли бўлган умумий ишлаб чиқариш ва умумий бизнес

харажатларининг бир қисми.

Тадқиқот методологияси

Мақоланинг методология қисмида тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарида тайёр маҳсулотлар ҳисоби хусусан, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичлари тавсифини гуруҳлаш, тайёр маҳсулотлар, ишлар, хизматларни ҳисобга олиш учун ҳужжатларни дастлабки қайта ишлашни жараёнли кузатиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар танқидий-таҳлилий тадқиқ қилинди. Бундан ташқари, саноат корхоналарида ички назорат ва ички аудитни тизимли ташкил қилиш жараёни апробацияси асосида тадқиқот объектдан олинган натижаларни баён қилиш усулларида фойдаланилган.

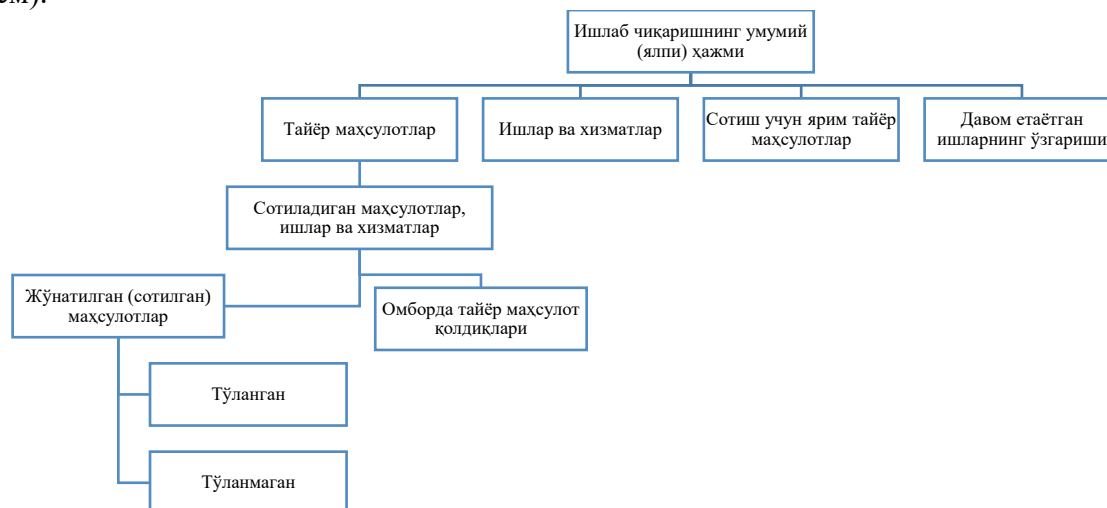
Таҳлил ва натижалар

Ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархини фақат ҳисобот даври охирида ҳисоблаш мумкин. Корхонада маҳсулотлар ҳаракати ҳар куни содир бўлади, шунинг учун жорий бухгалтерия ҳисоби учун маҳсулотларни шартли баҳолаш қўлланилади. Тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг жорий кунлик ҳисоби бухгалтерия нархларида амалга оширилади.

Маҳсулот бирлигининг режалаштирилган нархи ташкилот томонидан ишлаб чиқилади. Ойнинг охирида режалаштирилган таннарх тайёр маҳсулот гуруҳлари бўйича

оғишлар миқдори ва фоизини ҳисоблаш йўли билан ҳақиқий таннархга келтирилиши керак. Оғишларнинг миқдори ва фоизлари ой бошидаги маҳсулотлар қолдиғи ва унинг ойлик тушумлари асосида ҳисобланади. Фарқлар тежамкорлик ёки харажатларни кўрсатади ва шунинг учун ишлаб чиқариш жараёнида ташкилотнинг иш натижаларини тавсифлайди.

Енгил саноат корхоналарида маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотиш натижаси даромаднинг асосий тури - харажатларни коплайдиган ва фойда келтирадиган даромаднинг шаклланиши ҳисобланади. Даромадларни таҳлил қилиш учун сотилган маҳсулот ҳажми ва таркиби, бюджет мақсадларини бажариш динамикаси ва даражасини акс эттирувчи турли хил миқдорий, таннарх ва нисбий кўрсаткичларнинг кенг доираси қўлланилади. Ҳар хил турдаги ташкилотлар, ишлаб чиқариш кўлами, тармоққа мансублиги ишлаб чиқариш ва сотиш кўрсаткичлари тизимини ташкил этувчи маълум кўрсаткичлар билан тавсифланади (1-расм).

1-расм. Енгил саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичлари тавсифи¹

1-расмдан кўриниб турибдики, таҳлил қилинган кўрсаткичларга қуйидагилар киради: ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тури ва қиймати; жўнатилган (сотилган) маҳсулотлар ҳажми; сотишдан тушган даромад миқдори; тайёр маҳсулотларнинг ҳаракатланувчи таркиби, бажарилаётган ишларнинг ҳаракатланувчи таркиби.

Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: корхонанинг сақлаш жойларида тайёр маҳсулотни сақлаш, ҳаракатлантириш ва сотиш бўйича операцияларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш;

тайёр маҳсулотларни сақлаш жойларида ва ҳаракатнинг барча босқичларида хавфсизлигини назорат қилиш;

тайёр маҳсулотни чиқариш ва сотиш режаларининг бажарилишини назорат қилиш; модернизация қилиш ёки ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш мақсадида тайёр маҳсулотларнинг таркибий қисмларини ўз вақтида аниқлаш;

тайёр маҳсулотларнинг бутун ассортиментининг рентабеллигини аниқлаш.

ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини харидор ва банкка ўз вақтида бериш ва тақдим этиш;

ўз вақтида жўнатиш ва етказиб бериш, шунингдек, тайёр маҳсулотлар хавфсизлигини назорат қилиш мақсадида ташкилот ва тегишли бўлинмаларнинг раҳбарларини маҳсулотларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлаш;

маҳсулот сотишдан тушган маблағларнинг ўз вақтида келиб тушишини назорат қилиш, харидорлар билан ўзаро ҳисоб-китобларни келишиш.

¹ Муаллиф ишланмаси.

Хужжатларнинг ўз вақтида ва тўғри расмийлаштирилганлиги, уларнинг бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун белгиланган муддатларда топширилиши, ҳужжатлардаги маълумотларнинг тўғрилиги учун ушбу ҳужжатларни яратган ва имзолаган шахслар жавобгардир.

Товар-моддий бойликларни қабул қилиш учун дастлабки ҳужжатларни ҳисобга олиш моддий жавобгар шахслар томонидан амалга оширилади ва ҳужжатларда барча зарур маълумотлар тўлиқ акс эттирилади: қабул қилинган ҳужжатнинг номи, унинг санаси ва рақами, ҳужжатнинг қисқача тавсифи, уни рўйхатдан ўтказиш санаси, олинган товарлар ҳақида маълумот.

Материалларни қабул қилиш учун берилган ҳужжатлар етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоблар учун асос бўлиб, уларнинг маълумотлари ташкилот томонидан материаллар қабул қилингандан кейин қайта кўриб чиқирилиши мумкин эмас (товарларни табиий эскириш ва ташиш пайтида нобуд бўлишлар бундан мустасно).

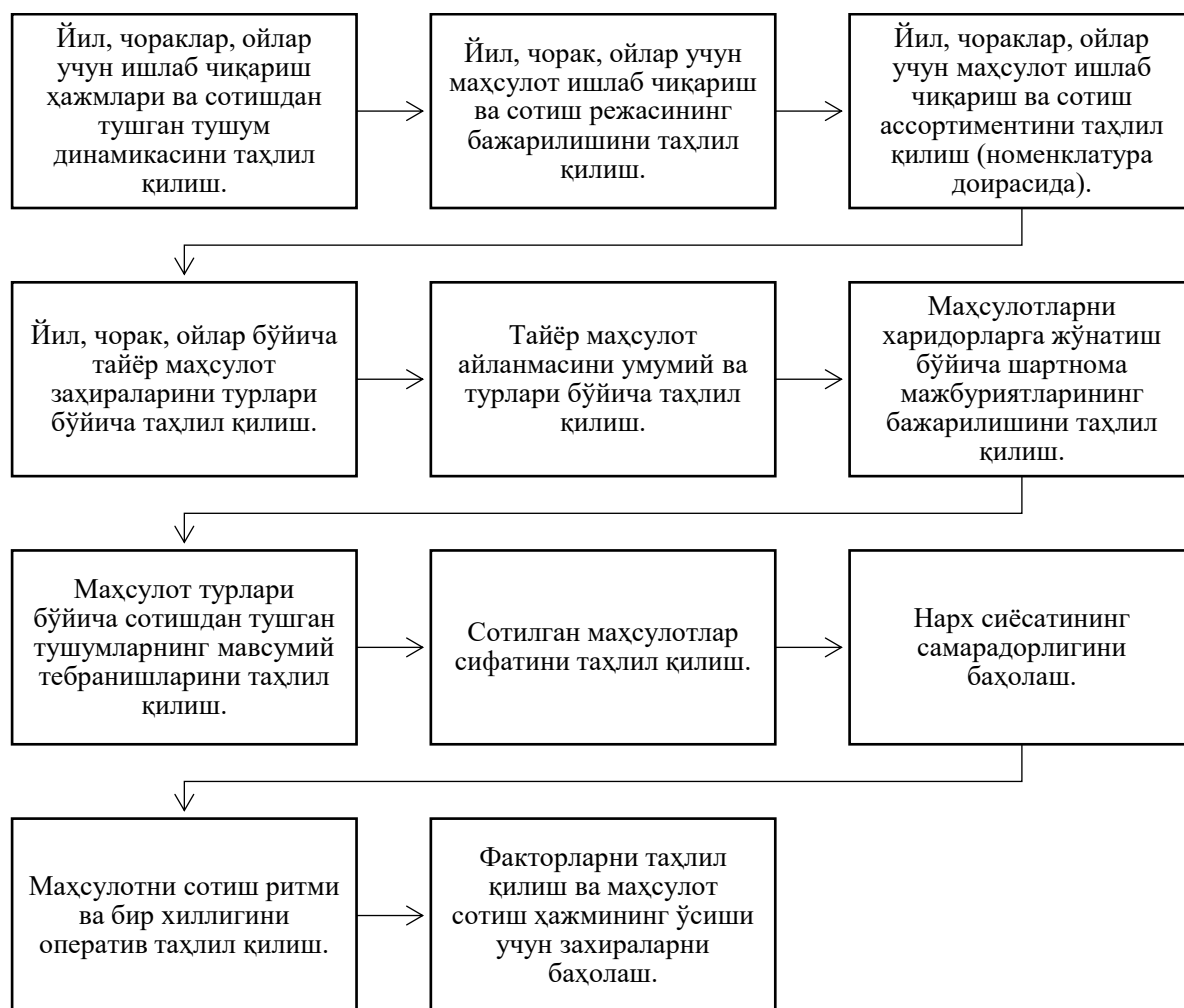

2-расм. Енгил саноат корхоналарида тайёр маҳсулотлар, ишлар, хизматларни ҳисобга олиш учун ҳужжатларни дастлабки қайта ишлашнинг умумий тавсифи¹

Кирувчи маҳсулотларни ҳисобга олиш уларни қабул қилиш тугалланган куннинг ҳақиқий миқдори бўйича амалга оширилади. Ишончнома счё-фактура, шартнома бўйича етказиб берувчи томонидан чиқарилган моддий бойликларни олгандан кейин ташкилотнинг ишончли вакили сифатида ишлаш ҳуқуқини расмийлаштириш учун ишлатилади. Бир нусхада ишончнома бухгалтерия бўлими томонидан тузилади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш учун ахборот таъминоти - бухгалтерия ҳисоби, статистик ҳисобот шаклларидаги жамланган маълумотлар, шунингдек, ташкилотнинг бухгалтерия ҳисоби тизимида яратилган батафсил маълумотларни ўз ичига олади. Буларга тайёр маҳсулотни чиқариш ва сотиш счё-фактурада қайд этилган маълумотлар, маҳсулот турлари бўйича омбор ҳисоби маълумотлари, алоҳида бўлинмалар бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, омборга келиб тушганлик ва тайёр маҳсулотни сотиш ва ҳоказолар кирази. Режанинг бажарилиши ва маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш динамикаси алоҳида сеҳлар тўғрисидаги зарур маълумотларни корхонанинг тегишли бюджетлари, режалари ва индивидуал савдо марказларининг ҳисоботларидан олиш мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

¹ Тадқиқотчи ишланмаси.

3-расм. Енгил саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар¹

Тайёр маҳсулот сифатини назорат қилиш усулларида бири инвентаризация ҳисобланади. Тайёр маҳсулотларни инвентаризация қилишнинг асосий вазифаси - омборда ва жўнатишда тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий мавжудлигини ҳисобга олиш маълумотларига мувофиқлигини текшириш. Шу билан бирга, етказиб бериш счёт-фактуралари расмийлаштирилмаган маҳсулотлар, қайта сараланганлик, шикастланганлик, тайёр маҳсулотнинг ортиб кетганлиги ва етишмаслиги фактлари аниқланган, жўнатилган товарлар ҳисоб варағидаги маблағлар қолдиғининг ҳужжатлаштирилган асослилиги текширилганлиги, тўлиқ бўлмаган ёки муддати ўтган счёт-фактуралар тўланганлиги аниқланди. Шундай қилиб, амалга ошириш жараёни корхонанинг ҳўжалик маблағларининг айланишини яқунлайди, бу эса унга давлат бюджети, банк ссудалари, ишчи ва хизматчилар, етказиб берувчилар олдидаги мажбуриятларини бажариш ва ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш имконини беради.

Корхона фойдасининг миқдори унинг фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, шартнома бўйича етказиб беришнинг бажарилишини ҳисобга олган ҳолда маҳсулот сотиш ҳажмига боғлиқ. Корхоналарда бухгалтерия ҳисоби тизимида тайёр маҳсулотларни ҳисобга олиш, уларни жўнатиш ва сотиш алоҳида ўрин тутади, уларнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

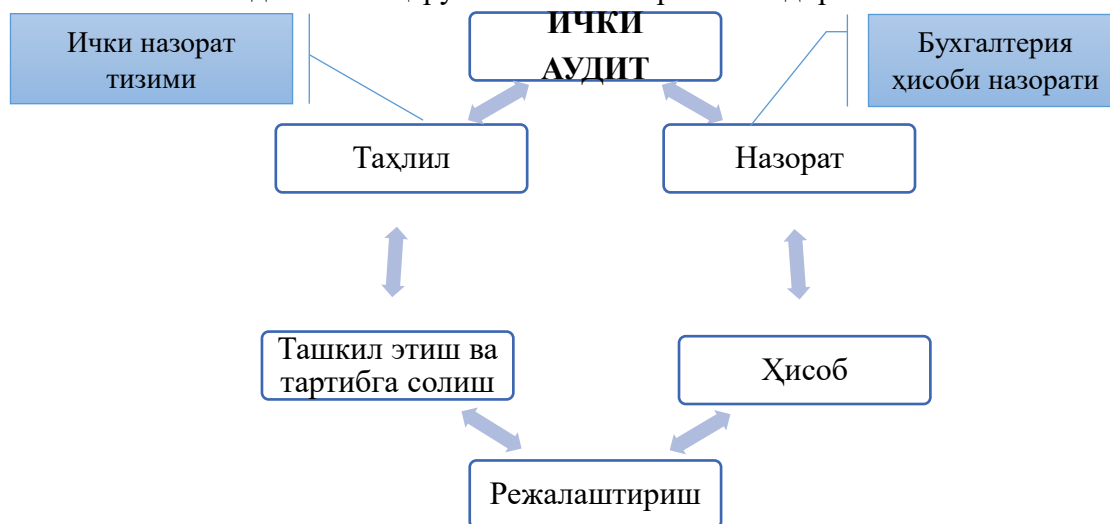
- тайёр маҳсулот (иш, хизмат) нинг ҳажми, ассортименти ва сифати бўйича чиқарилиши устидан доимий назоратни амалга ошириш;
- омбордаги тайёр маҳсулотларнинг тўлиқ ва ишончли ҳисобини юритиш, уларнинг сақланиши ва захира ҳолатини тизимли назорат қилиш;

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида тайёрланди.

- жўнатилган ва сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) нинг ўз вақтида ва тўғри ҳисобини юритиш, харидорлар билан ҳисоб-китобларни аниқ ташкил этиш;
- тузилган шартномаларга мувофиқ маҳсулотларни жўнатиш ва реализация қилиш, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар режасининг бажарилишини назорат қилиш;
- маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) жўнатиш ва сотиш билан боғлиқ тижорат ва бошқа харажатлар сметаларига мувофиқлигини ҳисобга олиш ва назорат қилиш;
- маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) сотиш натижаларини ўз вақтида ва ишончли аниқлаш ва уларни ҳисобга олиш.

Бу вазифаларни муваффақиятли бажариш корхонанинг ритмик ишини, омборхона ва маркетинг ишларини тўғри ташкил этишни, хўжалик муомалаларини ўз вақтида ҳужжатлаштиришни, ички аудитни тўғри ташкил қилишни талаб қилади.

Ички аудит – хўжалик юритувчи субъектларга хатарларни бошқариш, назорат қилиш ва корпоратив бошқарув тизимига мақбул ёндашув асосида қўйилган мақсадларга эришишда ёрдам берувчи, молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган объектив кафолатлар ва маслаҳатлар берувчи мустақил тизим [12]. Ички аудит тизими айниқса хўжалик юритишнинг акциядорлик жамиятлари фаолиятида муҳим ўрин тутди. Ички аудит акциядорлик жамиятларидаги турли даражадаги бошқарув тизими ходимларининг манфаатдорлигини таъминлашга хизмат қилади. Жумладан, у нафақат мулкдорлар, балки хўжалик юритувчи субъектлар менежменти учун ҳам зарур ҳисобланади. Бунда менежерларнинг вазифаси – мақсадларга энг самарали тарзда эришишни таъминлайдиган бошқарув тизимини жорий этишдир.

4-расм. Енгил саноат корхоналарида ички назорат ва ички аудитнинг бошқарув жараёнидаги ўрни¹

Ушбу вазифанинг муваффақиятли бажарилиши кўп жиҳатдан иккита омилга, яъни менежернинг тўғри бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур ахборотга эгаллиги; қабул қилинган қарорлар ижросини назорат қилиш самарали тизимининг мавжудлигига боғлиқ.

Ички аудит хизмати томонидан тайёрланадиган маълумотлар ва ҳисоботга таяниш менежмент қабул қиладиган қарорлар самарадорлигини оширади. Айнан ички аудит менежментга ҳаётга «эскича қолипда» эмас, балки янгича қараш ҳамда қабул қилинган бошқарув қарорлари бажарилиши сифатини баҳолашга ёрдам беради [13].

Таъкидлаш жоизки, халқаро амалиётда аудиторлик фаолиятини меъёрий тартибга солишнинг икки даражали тизими шаклланди. Биринчи даража аудиторлик фаолиятига жамоат ташкилотлари нуктаи назаридан бериладиган тавсияларни ифодаловчи Халқаро бухгалтерлар федерациясининг профессионал стандартлари шаклида қўйилган талабларидан таркиб топади. Иккинчи даража эса аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар

¹ Тадқиқотчи ишланмаси.

учун мажбурий ҳисобланган, давлат томонидан қўйиладиган қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар талабларидан иборат.

Халқаро амалиётда ички аудит стандартлари ички аудиторлар институти томонидан ишлаб чиқилади. Аудиторлик текширувини олиб бориш жараёнида унинг фаолияти натижаларини баҳолаш учун ушбу стандарт талабларидан фойдаланганлик даражасини таҳлил қилишнинг ўзи етарли бўлади. Ўзбекистонда ички аудит фаолиятини тегишли меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда давлат даражасида мувофиқлаштириш зарур. Бунда ички аудит стандартларини Ички аудиторлар институти таснифига мувофиқ сифат тавсифлари стандартлари, фаолият стандартлари, амалий қўллаш стандартлари каби уч гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Енгил саноат корхоналарида 1000 «Attribute Standards» ва 2000 «Performance Standards» гуруҳ стандартларига мувофиқ ички аудитга қўйиладиган асосий талаблар негизида мазкур фаолиятни ягона нормативларга келтириш зарурияти келиб чиқмоқда¹. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики енгил саноатда тайёр маҳсулот аудити «Компетентлилик ва ишларни профессионал даражада бажариш», «Ички аудит сифатини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш дастури», «Ички аудит функциясини бошқариш», «Ички аудитор ишининг моҳияти», «Аудиторлик топшириғини режалаштириш» ҳамда «Аудиторлик топшириғини ижро этиш» стандартлари бўйича уларнинг таркибий тузилиши, вазифа ва функциялари белгилаб берилади.

Ўзбекистонда ички аудиторларнинг жамоат ташкилотларига аъзолик талаблари жорий этилгани ижобий ҳолат эканини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, жамоат ташкилотлари томонидан аудит фаолиятини мувофиқлаштириш борасидаги тизимли чора-тадбирларни янада кучайтириш мақсадга мувофиқ. Зеро, ички аудит фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳужжатларга нисбатан талабнинг оширилиши миллий иқтисодиёт барча тармоқ ва соҳалари фаолият самарадорлигини таъминлаш имконини беради.

Республикамызда ички аудит институтини шакллантиришда, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар, жумладан Америка Қўшма штатлари ҳамда Европа давлатларининг илғор тажрибаларидан ҳам фойдаланиш, хусусан, ички аудит тизимини мувофиқлаштирувчи ваколатли жамоатчилик ташкилоти фаолиятини йўлга қўйиш тажрибасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Енгил саноат корхоналарида аудит сифатини назорат қилиш жараёнини ички ва ташқи назоратга ажратган ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқ. Ички назорат тизимида аудитор ассистентлари бош аудитор томонидан назорат қилинади. Бош аудитор эса директорлар кенгаши олдида ҳисобдор бўлиб, кенгаш томонидан назорат қилинади. Ташқи назоратда лицензияловчи ташкилотлар, аудиторларнинг профессионал жамоат ташкилотлари, ташқи аудиторлар иштирок этади.

Аудиторлик ҳисоботини шакллантириш жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида умумий аудиторлик текшируви ҳамда ҳар бир аудитор бўйича бажарилган ишлар асосида кундалик ҳисоботлар тайёрлаб борилади. Мазкур ҳисоботлар негизида аудиторлик текширувининг ойлик ҳисоботи ва шунга мувофиқ тарзда кейинги босқичда умумий ҳисобот шакллантирилади.

Ички аудит хизматининг ташкилий тузилмаси хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Аниқроғи, ички аудит хизмати текширув объектларига нисбатан мустақил хулоса бериш билан бир қаторда ундаги камчиликларни бартараф этиш борасида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиши учун тавсиялар бериш ва уларни бажариш устидан назоратни таъминлаши керак бўлади.

Шу билан бирга аудиторлик хизматининг меъёрий ҳужжатларини қуйидаги кўринишда туркумлаш мумкин: ички аудитни меъёрий ҳужжатлаштириш; ички аудит хизмати тўғрисидаги низом; мутахассисларнинг лавозим йўриқномалари; бўлим ва унинг мутахассислари календарь иш режаси; аудиторлик текшируви масалалари бўйича услубий

¹ <https://www.aiiaweb.it/sites/default/files/imce/pdf/ig-2000-managing-the-internal-audit-activity.pdf>

қўлланмалар; ички аудит стандартлари ва амаллари бўйича меъёрлар (қоидалар); ички аудит услуги ва аудиторлик далилларни олиш бўйича услубий кўрсатмалар; аудиторлик текширувлари натижаларини жорий этиш ва қарорларни амалда тадбиқ этиш бўйича услубий тавсиялар.

Ички аудитда тайёр маҳсулот ҳисоби назорат тартиботлари ва аудит усуллари воситасида ўзаро алоқадорлик ва ўзаро таъсирлашув, муаммоли вазиятларни аниқлаш ҳамда натижаларни тизимли баҳолаш, таннарх компонентларини тизимли қайта кўриб чиқиш, молия-хўжалик фаолиятини оптималлаштириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш, харажатларни қисқартириш ва оптимиллаштириш бўйича амалий тавсияларни ишлаб чиқишга ёрдам бериши мумкин.

Хулоса

Тайёр маҳсулот - ишлаб чиқариш жараёнининг якуний натижаси, қайта ишлаш (йиғиш) йўли билан яқунланган, техник ва сифат кўрсаткичлари шартнома шартларига ёки белгиланган ҳолларда бошқа қонун ҳужжатлар талабларига жавоб берадиган ташкилотнинг сотиш учун мўлжалланган инвентарларининг бир қисми. Тайёр маҳсулот балансида ҳақиқий ёки стандарт (режалаштирилган) ишлаб чиқариш таннархида, шу жумладан ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалар, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ёки тўғридан-тўғри харажатлар моддалари бўйича акс эттирилади.

Енгил саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисобида тайёр маҳсулотлар (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархига кўра, режалаштирилган (норматив) ишлаб чиқариш таннархи бўйича, чегирмали нархларда, сотиш вақтида (тартибга солинадиган ёки эркин, бозор) нархлар ва тарифлар (қўшилган қиймат солиғисиз) бўйича, тўғридан-тўғри арзонлаштирилган харажатлар моддалари бўйича баҳоланиши мумкин.

Енгил саноат корхоналарида тайёр маҳсулотларни ҳисобга олишнинг асосий вазифалари: корхонанинг сақлаш жойларида тайёр маҳсулотни сақлаш, ҳаракатлантириш ва сотиш бўйича операцияларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш; тайёр маҳсулотларни сақлаш жойларида ва ҳаракатнинг барча босқичларида хавфсизлигини назорат қилиш; тайёр маҳсулотни чиқариш ва сотиш режаларининг бажарилишини назорат қилиш; модернизация қилиш ёки ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш мақсадида тайёр маҳсулотларнинг таркибий қисмларини ўз вақтида аниқлаш; тайёр маҳсулотларнинг бутун ассортиментининг рентабеллигини аниқлаш; ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини харидор ва банкка ўз вақтида бериш ва тақдим этиш; ўз вақтида жўнатиш ва етказиб бериш, шунингдек, тайёр маҳсулотлар хавфсизлигини назорат қилиш мақсадида ташкилот ва тегишли бўлинмаларнинг раҳбарларини маҳсулотларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлаш; маҳсулот сотишдан тушган маблағларнинг ўз вақтида келиб тушишини назорат қилиш, харидорлар билан ўзаро ҳисоб-китобларни келишишдан иборат.

Енгил саноат корхоналарида аудит сифатини назорат қилиш жараёнини ички ва ташқи назоратга ажратган ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқ. Ички назорат тизимида аудитор ассистентлари бош аудитор томонидан назорат қилинади. Бош аудитор эса директорлар кенгаши олдида ҳисобдор бўлиб, кенгаш томонидан назорат қилинади. Ташқи назоратда лицензияловчи ташкилотлар, аудиторларнинг профессионал жамоат ташкилотлари, ташқи аудиторлар иштирок этади.

Аудиторлик ҳисоботини шакллантириш жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида умумий аудиторлик текшируви ҳамда ҳар бир аудитор бўйича бажарилган ишлар асосида кундалик ҳисоботлар тайёрлаб борилади. Мазкур ҳисоботлар негизида аудиторлик текширувининг ойлик ҳисоботи ва шунга мувофиқ тарзда кейинги босқичда умумий ҳисобот шакллантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ички аудит хизматининг ташкилий тузилмаси енгил саноат корхоналари

фаолиятининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Аниқроғи, ички аудит хизмати текширув объектларига нисбатан мустақил хулоса бериш билан бир қаторда ундаги камчиликларни бартараф этиш борасида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиши учун тавсиялар бериш ва уларни бажариш устидан назоратни таъминлаш имкониятини яратишга эришиш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон фармони “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 12 февралдаги «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4186-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 16 сентябрдаги «Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4453 сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 майдаги «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини қўллаб-қувватлашга доир кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПФ-5989 сонли фармони.
5. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. //Пер.с англ. -М.: Финансы и статистика, 2000. -576 с.;
6. Гончаренко О.Н. Бухгалтерский учет // Учебник. Ростов н/Д: Феликс, 2012, 318 с.
7. Обербринкманн Ф. Современное понимание бухгалтерского баланса. // Пер. с нем. - М.: Финансы и статистика, 2003. – 279 с.
8. Кутер М.И. Введение в бухгалтерский учет// Учебник. – Краснодар: Просвещение-ЮГ, 2013. – 512 с.;
9. Каримов А.А., Курбанбаев Ж.Е., Жуманазаров С.А. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик //- Т.: "Иқтисод-Молия", 2019. 624 б.
10. Соколов Я.В. Бухгалтерское дело: учебник // М.: Высшее образование, 2008.- 328 с.
11. Безруких П.С. Бухгалтерский учёт. Учебник. - // М.: «Бухгалтерский учёт», 2000.- 576 с.
12. Туйчиев А.Ж. ва бошқ., Аудит. Дарслик. – Т.: "Иқтисод-Молия", 2019. - 416 б.
13. Рахмонов Р.Н. Товар – моддий захиралар ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш. // Автореферат. Т.: 2010 й. 24 б.
14. <https://www.aiiaweb.it/sites/default/files/imce/pdf/ig-2000-managing-the-internal-audit-activity.pdf>